OSSI KOKKO

Miten tappelosta kehittyy sota?
Kiven runokäsikirjoituksiinsa tekemistä muutoksista

Johdanto

Osana Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Edith-yksikössä tehtävää Aleksis Kiven kriittisten editioiden toimitustyötä analysoin Kiven työskentelyprosesseja. Merkittävä osa tätä analyysia on Kiven käsikirjoituksiinsa tekemien muutosten ja korjausten selvitys, johon perustuu myös julkaistavan tekstin etablointi eli ”oikean tekstimuodon” päättäminen.[1] Tässä kirjoituksessa esittelemäni ”Sota”-runon versioiden vertailu on ensimmäinen julkaistu lähestyminen aiheeseen.[2]

Tämän kirjoituksen tavoitteena on esittää näkökulmia siihen, minkälainen oli Kiven teosten kirjoitusprosessi ja miten Kivi teki teksteihinsä muutoksia. *Kanervala*-kokoelmassa julkaistuista runoista ei ole säilynyt käsikirjoitusversioita, joten esimerkkinä Kiven teksteistä käytän Kirjallisessa Kuukauslehdessä elokuussa 1866 julkaistua ”Sota”-runoa, josta on säilynyt neljä erillistä käsikirjoitusversiota.[3]

Kirjallisessa Kuukauslehdessä julkaistu ”Sota”-runo sisältää viisi säkeistöä.[4] Runossa ei ole varsinaista päähenkilöä, vaan se on kuvaus taistelun olemuksesta. Ensimmäisessä säkeistössä kuvataan vastakkain olevat sotajoukot sekä niiden hyökkäys toisiaan vastaan. Toisessa säkeistössä on taistelukuvaus, joka keskittyy lähinnä ääniin (*ilohuuto*, *vaikerrus*, *jyske*, *pauke*) sekä kuoleman (*Tuonelan enkeli*) esiin tuloon. Kolmas säkeistö jatkaa taistelukuvausta keskittyen visuaaliseen puoleen (*savu*, *leimahdukset*) sisältäen luontovertauksia (*kosket*, *ukkonen*, *pelto*). Neljännessä säkeistössä tapahtuu taistelun käännekohta, jossa häviäjä pakenee ja voittaja seuraa häntä hurmiossaan. Viimeinen säkeistö kuvaa kuolleen tuntoja. Kuollut katsoo korkeudesta alas taistelukentälle, jossa taistelu jatkuu ja Tuonelan enkeli niittää edelleen.

Tämän kirjoituksen näkökulma ei ole kirjallisuudentutkimuksellinen vaan tekstuaalitieteellinen, enkä analyysissani pohdi varsinaisesti ”Sota”-runon tulkintaa.[5] Pääpaino on Kiven tekstien konkreettisissa merkinnöissä; keskityn käsikirjoitusten kielellisiin, tekstuaalisiin ja graafisiin vihjeisiin. Tällainen analyysi toimii kuitenkin apuna kirjallisuudentutki-

[1] Termistä ”etablointi” ks. Hallamaa & al. 2010.
[2] Artikkeli perustuu esitelmääni ”Kanervala – Aleksis Kivi ja 1800-luvun runous III”-seminaarissa 21.5.2014. Kiitän rakentavista kommenteista kahta nimetöntä refereetä sekä FT Hanna Karhua.
[3] Runon eri versioiden transkriptiot ks. tämän artikkelin liite.
[4] Runon teksti ks. tämä artikkelin liite.
[5] ”Sota”-runon tulkinnasta tarkemmin ks. Lehtonen 1928: 241–319. Ks. myös Tarkiainen 1950 sekä Viljanen 1953.

mukselliselle tutkimukselle ja tulkinnalle, sillä niiden perusteella voidaan päästä teoksen synnyn jäljille.[6]

Tämän kirjoituksen lähestymiskulma kuuluu siis geneettis-kriittiseen tekstintutkimukseen, joka alun perin kehittyi 1970-luvulla Ranskassa ja jonka Suomessa ainut ilmestynyt tutkimus oli pitkään Anna Makkosen (nyk. Kuismin) lisensiaatintyö (Makkonen 1982). Vasta viime vuosina tämä tutkimussuuntaus on saanut Suomessa uutta jalansijaa erityisesti Hanna Karhun väitöstutkimuksen (2012) sekä Veijo Pulkkisen tutkimusartikkelien (esim. Pulkkinen 2010) myötä. Itse olen käyttänyt geneettis-kriittistä analyysia konkreettisen tekstikriittisen editointityön tukena Aleksis Kiven kriittiset editiot -hankkeissa, ja tämä artikkeli perustuu siinä tekemiini havaintoihin.

Aleksis Kiven kirjoittamisprosessista

Aleksis Kiven varsinaisista kirjoitusprosesseista ei ole tarkkaa tietoa. Kirjeissään Kivi mainitsee muutaman kerran kirjoittamisestaan. Esimerkiksi *Seitsemästä veljeksestä* hän kertoo kirjeessään Kaarlo Bergbomille 19.1.1869, että on kirjoittamassa koko teosta uudestaan kolmatta kertaa, ja sitten Theodor Forssellille 16.3.1869, että on kolmannen kerran saanut tehtyä (Kivi 2012: 282, 290).[7]

Useista runoista ja muutamista näytelmistäkin (*Selman juonet* ja *Canzio*) on säilynyt eri käsikirjoitusversioita ja kaikissa muissakin säilyneissä käsikirjoituksissa on runsaasti muutosmerkintöjä. Tällaiset merkinnät voi tulkita eri tekstikerrostumiksi, joita näissä käsikirjoituksissa on usein ainakin kaksi, monessa tapauksessa kolmekin. Näin ollen jo yhdessäkin käsikirjoituksessa voi olla todistusaineistoa useasta korjauslukukierroksesta. Toisaalta suurimmasta osasta Kiven elinaikana julkaistuista teoksista ei ole säilynyt käsikirjoitusversioita.

Yleisesti ottaen Kiven käsikirjoituksista voidaan sanoa, että ensimmäisen version hän kirjoitti mustekynällä.[8] Tähän kerrokseen voi sisältyä jo korjauksia. Monissa käsikirjoituksissa näkyy myös, että hän on jossain vaiheessa tehnyt korjauskierroksen saatuaan tekstikokonaisuuden valmiiksi. Tämänkin kierroksen merkinnät ovat mustekynällä tehtyjä, mutta ne pystyy usein tulkitsemaan myöhemmiksi erilaisen mustejäljen perusteella sekä jossain tapauksissa myös tehtyjen muutosten analyysilla.

Jos käsikirjoituksessa on lyijykynällä tehtyjä muutoksia, se on viimeinen kyseiseen dokumenttiin kirjailijan itsensä tekemä kerrostuma. Tosin myös lyijykynällä tehdyssä kerrostumassa voi olla lyijykynämuutoksia ja siten on tulkinnanvaraista, pidetäänkö näitä korjauksia kerrostuman sisäisinä vai uutena kerrostumana. Jos tätä eroa halutaan määritellä, tulee ottaa kantaa, tarkoittaako tekstikerrostuma samaa kuin korjauskierros.

[6] Geneettisen kritiikin olemuksesta ks. Karhu 2010: 73.

[7] Muutamien muidenkin teosten kirjoittamisesta on mainintoja Kiven kirjeissä, mutta ne eivät ole kovin tarkkoja eivätkä kerro varsinaisista kirjoittamisprosesseista (ks. esim. Kivi 2012: 176, 191, 214, 242, 259, 308).

[8] Siitä, onko Kivi suunnitellut tai luonnostellut teoksiaan paperille ennen kuin on alkanut kirjoittaa kokonaistekstiä, ei ole mitään säilyneitä dokumentteja.

Toisin sanoen, käsitetäänkö yhden korjausluvun tulos yhdeksi kerrostumaksi vai voiko siitä syntyä useampi tekstikerrostuma. Käytännössä tätä eroa ei pysty yksiselitteisesti päättelemään tehdyistä korjausmerkinnöistä, ja siksi puhun tässä kirjoituksessa tekstikerrostumista enkä korjauskierroksista.

Jos lyijykynäkerrostuman jälkeen Kivellä on ollut tarvetta uudelle korjausluvulle, seuraava versio on uusi mustekynällä kirjoitettu käsikirjoitus, joka on edellisen vaiheen lyijykynäkerrostuman puhtaaksikirjoitus. Sekin voi sisältää muutoksia. Puhtaaksikirjoitettu versio voi olla jo julkaistavaksi tarkoitettu, jolloin siinä on vain pieniä korjauksia. Mutta se voi olla myös pohjana jatkotyöstölle, jolloin sitäkin on työstetty useamman kerran. Esimerkki tällaisesta jatkotyöstöversiosta on *Selman juonet*, josta on kaksi runsaasti muutosmerkintöjä sisältävää käsikirjoitusta, joiden välille voidaan osoittaa kronologia (ks. Paavolainen et al. 2015). Kumpikaan ei kuitenkaan ole julkaistavaksi tarkoitettu versio.

Julkaistavaksi tarkoitettua käsikirjoitusversiota ei Kiveltä ole varmuudella säilynyt. Ainoastaan kahdesta hänen elinaikanaan julkaistusta näytelmästään (*Kihlaus*, *Margareta*) sekä kahdeksasta Kirjallisessa Kuukauslehdessä vuonna 1866 julkaistusta runosta on säilynyt yksi tai useampi käsikirjoitus. Näistä *Kihlauksen* käsikirjoitus saattaa olla se, joka on ollut Kirjallisen Kuukauslehden toimituksen käytössä julkaisuprosessissa, mutta käsikirjoituksen ja lehdessä julkaistun tekstin välillä on sellaisia eroja, joihin ei käsikirjoituksessa ole mitään viitettä (ks. Paavolainen et al. 2015). Mahdollisesti on siis vielä ollut erillinen julkaisukäsikirjoitus, joka ei ole säilynyt.

Margaretan säilyneessä käsikirjoituksessa sen sijaan on paljon merkintöjä ja siinä ovat myös ne nähtävästi Julius Krohnin tekemät muutokset, joilla tarina siirrettiin sensuurin pelossa Suomen sodasta ja Sveaporista Preussin–Ranskan väliseen Magdeburgin taisteluun (ks. Paavolainen 2014: 596–597). Ensipainoksessa tarina sijoittuu kuitenkin Suomen sotaan ja Sveaporin antautumiseen (Kivi 1871). Todennäköisesti tarinasta on siis ollut puhtaaksikirjoitettu versio painajia varten, sillä säilyneestä käsikirjoituksesta olisi ollut hyvin hankalaa, jopa mahdotonta tuottaa alkuperäisen version mukainen painos (ks. säilynyt käsikirjoitus *Tiet lähteisiin* -sivustolla).

Yhtään Kiven teoksen taittovedosta tai vastaavaa ei myöskään ole säilynyt, joten ei voida tietää, lukiko Kivi tekstejään julkaisuprosessin aikana ja miten tarkkaan. Itse asiassa ei ole tarkkaa tietoa siitä, oliko taittovedoksen lukeminen edes käytänteenä Suomen painatuskulttuurissa Kiven elinaikaan.

Kiven runot ja niiden käsikirjoitukset

Aleksis Kivi julkaisi vuoden 1866 aikana Kirjallisessa Kuukauslehdessä 12 runoa. Ne ilmestyivät maaliskuussa (3), elokuussa (5, ml. ”Sota”) ja syyskuussa (4). Ne oli kuitenkin kaikki kirjoitettu edellisenä talvena tai viimeistään keväällä, sillä kirjeessään B. F. Godenhjelmille 14. heinäkuuta

1866 Kivi kysyy, miksi kaikkia runoja ei ole vielä julkaistu lehdessä, vaikka toimittajien kanssa puhe oli ollut, että niitä julkaistaisiin ”niin paljon kerralla kuin mahdollista” (Kivi 2012: 238). Saman vuoden marraskuussa Kivi sitten julkaisi runokokoelman *Kanervala*, johon ei sisälly yhtään Kirjallisessa Kuukauslehdessä julkaistua runoa. Näiden runojen lisäksi Kiveltä julkaistiin hänen elinaikanaan vain kaksi runoa vuonna 1860 Julius Krohnin kokoamassa *Mansikoita ja mustikoita II* -kokoelmassa.

Runojen varsinainen julkaisujakso oli Kivellä siis sangen lyhyt, oikeastaan alle vuosi, jos ei oteta lukuun nimimerkillä ”-l” julkaistuja ensimmäisiä runoja. Voi tietysti olla, että *Kanervalan* saama negatiivinen kritiikki ei rohkaissut uusien runojen julkaisemiseen (ks. esim. Suonio 1867). Kiveltä on kuitenkin säilynyt useita runokäsikirjoituksia julkaisemattomista runoista. Myös muutamien Kirjallisessa Kuukauslehdessä julkaistujen runojen käsikirjoitusversioista ei voi suoraan sanoa, että ne on kirjoitettu ennen julkaisua. Näistä runoista esimerkiksi ”Tornin kello”-runosta on kaikkiaan kuusi käsikirjoitusversiota ja ”Sota”-runosta neljä, tosin osa niistä on katkelmia. Julkaisemattomista runoista useita versioita on esimerkiksi runoista ”Impi ja ryöväri” (5), ”Maamme” (4) ja ”Paimentyttö” (5).

Mielenkiintoista mutta ongelmallista runoversioiden tutkimisen kannalta on se, ettei käsikirjoituksissa ole mitään suoraa vihjettä siitä, missä järjestyksessä versiot on tehty. Kivi ei ole merkinnyt niihin päivämääriä, järjestyskommentteja eikä versionumerointia.[9] Kaikki Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa säilytettävät ”Runoelmia”-vihkot on saatu Kaarlo Bergbomin lahjoituksena vuonna 1879, paitsi ”Runoelmia 5” -vihko, joka on kuulunut piispa Jaakko Gummeruksen kirjalliseen jäämistöön ja luovutettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle vasta 2004. Kopio siitä oli tosin lunastettu kokoelmiin jo 1934. (*Tiet lähteisiin*, ”Arkiston muodostuminen”.)[10] Vihkojen nimen kerrotaan olevan Kiven antama, mutta kyseinen nimi esiintyy vihkoissa itsessään vain kaksi kertaa: ”Runoelmia 4” -vihkon kansilehdellä lukee Kiven käsialalla ”Runoelmia.” ja otsikon pisteestä on piirretty koristekuvio. Lisäksi ”Runoelmia 3” -vihkossa on jokin aiempi kansilehti, johon on sittemmin kirjoitettu ”Paimentyttö”-runoa. Sivulla lukee ”Runoelmia. Tehnyt A. Kivi”, ja tämän ympärille on vedetty viivat. Tämän raamin ympärille on sitten kirjoitettu ”Paimentytön” säkeitä (ks. kuva).

[9] Joissain käsikirjoituksissa on kyllä myöhempien editorien merkintöjä heidän tulkitsemastaan järjestyksestä.

[10] Sana *runoelma* on 1800-luvulla tarkoittanut pääasiassa ’runoa’, mutta myös ’runoutta’. Ks. esim. Calamniuksen *Aristoteleen runousopin* (1871) käännöksen liitteenä olevassa ”runoussanastossa” s.v. *dikt*, *poem* ja *skaldestycke*. Ferdinand Ahlman antaa sanakirjassaan (1865) edellisten lisäksi vastineeksi vielä sanat *qväde* ja *skaldesång*. Elias Lönnrotin *Ruotsin ja suomen tulkissa* (1847) vastineina ovat *poesie* ja *dikt*. Calamniuksen käännöksen kritiikissä August Ahlqvist (1872: 49) huomauttaa kuitenkin, että ”ruots. dikt on vaan ’runoelma’, eikä ’runous’, joka merkitsee poesi”. Kirjallisuustermien merkitykset olivat siis vielä kehitysvaiheessaan, esim. ruotsin sana *dikt* saa ajan sanakirjoissa käännökset ’juoru, juttu, runo, runoelma, runous, valhe, kertomus, kuvaelma, sepitelmä, kuwaus, saakuna’. *Runo* ja *laulu* tarkoittivat usein myös samaa. (Ahlman 1865, Lönnrot 1847, Europaeus 1853, Helenius 1838).

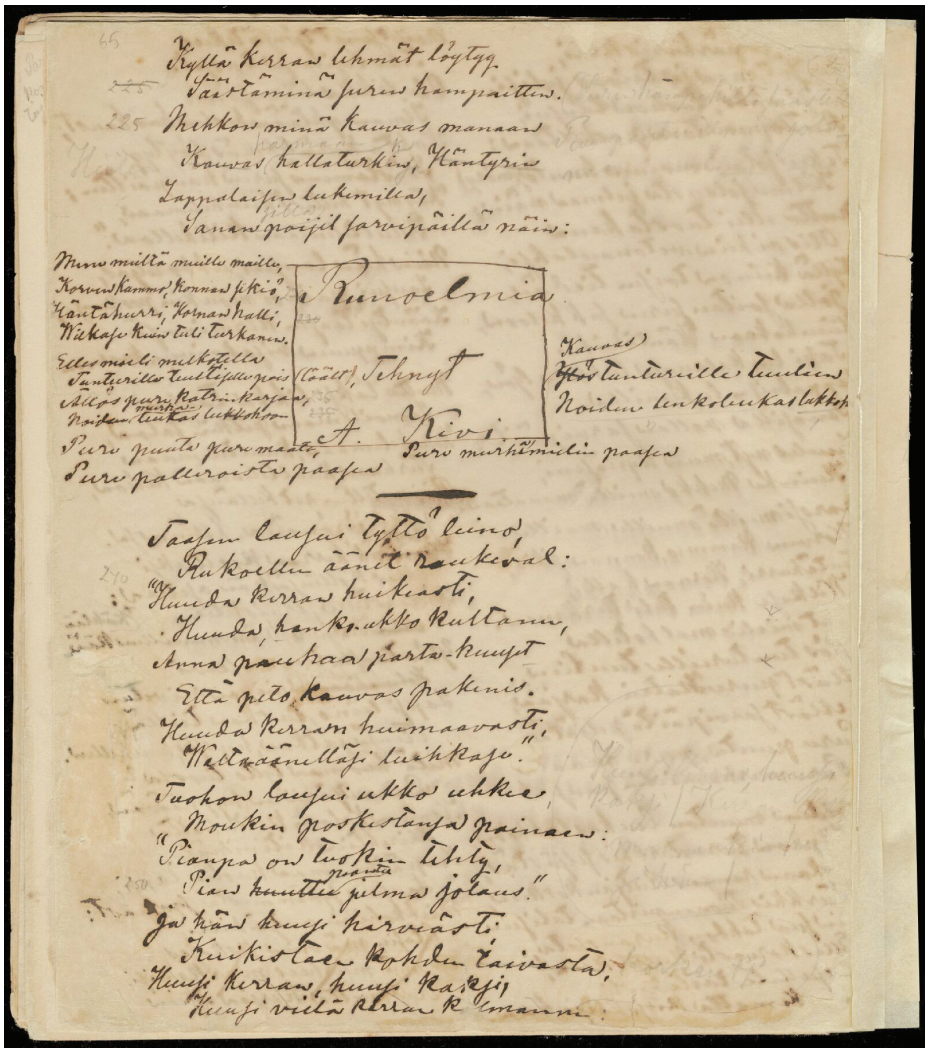

Kuva 1. Sivu 65 ”Runoelmia 3”-kokoelmasta
http://neba.finlit.fi/kivi/view.php?set=03_runoelmia3&item=35&r=1&size=100

Tiedossa ei ole, onko Kivi itse sidotuttanut vihkot vai onko sen tehnyt esimerkiksi Kaarlo Bergbom, ja minkälaisia kokonaisuuksia runot ovat alun perin muodostaneet. Muun muassa ”Runoelmia 1” -nimen alle kuuluvaan kokonaisuuteen kuuluu sidottu vihko, joka sisältää runot ”Paimentyttö” ja ”Atalantta”, minkä lisäksi mukana on irtolehtinä yhdeksän muun runon käsikirjoitus (yht. 16 sivua). Lisäksi ainakin ”Runoelmia 2” -vihkosta on syystä tai toisesta leikattu pois useita sivuja keskeltä runoakin. Osa näistä sivuntynkien sisältämistä runoista on pystytty identifioimaan, esimerkiksi ”Runoelmia 2” -kokoelman tynkäsivuista suurin osa on ”Kontiolan kaski” -runon versiosta.[11]

Kiven suunnittelemiin runokokonaisuuksiin viittaa mahdollisesti se, että runoja on kirjoitettu tiettyyn järjestykseen aloittaen uusi runo edellisen runon perään samalla sivulla, erityisesti kokoelmissa ”Runoelmia 2” ja ”Runoelmia 3”. Esimerkiksi ”Tappelo” alkaa ”Runoelmia 2” -vihkossa sivun 16 yläosasta, jossa sitä edeltää ”Pohjatuuli”-runon viimeisen säkeistön kolme viimeistä riviä. Vastaavasti ”Runoelmia 3” -vihkossa ”Tappelo”

[11] Varsinaisen identifioimistyön on tehnyt Edithin harjoittelija Karoliina Latola 2014.

alkaa sivun 15 puolivälissä ja sen yläpuolella on ”Nuori karhunampuja” -runosta osa toiseksi viimeistä säkeistöä ja viimeinen säkeistö.

”Runoelmia 2” ja ”Runoelmia 3” -vihkoissa runojärjestyskin on liki identtinen. ”Runoelmia 3”-vihkossa on tosin neljä runoa enemmän, mutta yhteisten 11 runon järjestys on lähes sama: vain runot ”Nuori karhunampuja” ja ”Pohjatuuli” ovat vaihtaneet paikkaa keskenään. Lisäksi ”Runoelmia 2” -vihkossa olevasta ”Kontiolan kaski” -runosta ei ole versiota ”Runoelmia 3” -vihkossa.

Kaavio 1. ”Runoelmia 2” ja ”Runoelmia 3” -kokoelmien yhteisten runojen järjestys vihkoissa.

”Runoelmia 2”	”Runoelmia 3”
Kaukametsä	Kauka-metsä
Impi iltana	Impi iltana
Tok’ neitosen haamu… -katkelma (= Uneksuminen)	Uneksuminen[12]
Pohjatuuli	*Nuori karhunampuja*
Tappelo	Tappelo
Itsiänsä peilailee… -katkelma (= Nuori karhunampuja)	*Pohjatuuli*[13]
Impi ja ryöväri	Impi ja ryöväri[14]
Jäähyväiset = (Eronhetki)	Eronhetki
Ja kaikui… -katkelma (= Oli mulla kulta kaunoinen)	Oli mulla kulta kaunoinen
Kesäyö[15] (= Himmeä maa)	Himmeä maa
Tuomio/Immen unelma	Immen unelma[16]

Kuten edellä esitetystä käy ilmi, runojen versioiden kronologiaa ei voi päätellä dokumenttien perusteella, vaan vain vain lähiluvun ja tekstikriittisen tarkastelun avulla. Periaatteessa on mahdollista, että osa versioista olisi kirjoitettu julkaistun runon jälkeen, jos Kivi vaikkapa suunnitteli lehtirunojensa julkaisemista kokoelmana. Tästä ei ole säilynyt minkäänlaista dokumentaatiota, kuten ei monesta muustakaan Kiveen liittyvästä asiasta. Kivi kyllä mainitsee kirjeessään Thiodolf Reinille joulukuussa 1869, että hän on kirjoittanut runoja, jotka aikoo julkaista nimellä *Runoelmia, 1:n osa* (Kivi 2012: 310). Mistä runoista on ollut kyse, ei ole tarkkaa tietoa.

Tällaiseen tekstien syntyhistoriaan keskittyvään geneettis-kriittiseen tarkasteluun kuuluu olennaisena osana runon eri tekstiversioiden välisten erojen analysointi.[17] Erojen perusteella pyritään tulkitsemaan tekstien kronologiaa. Koska vertailtavat tekstit ovat tässä tapauksessa käsikirjoituksia, tärkeä osa analyysia ovat myös kunkin runon sisäiset variantit[18], toisin sanoen Kiven käsikirjoituksiinsa tekemien korjausmerkintöjen tulkinta. Niiden perusteella voidaan hahmottaa erityisesti yhden tekstiversion sisäisiä syntyvaiheita, mutta näistä vaiheista voidaan vetää johtopäätöksiä myös toisiin versioihin. Erityisesti sisäisten varianttien ensimmäisten ja viimeisten merkintöjen muodot ovat tärkeässä asemassa vertailussa toisiin tekstiversioihin. Korjausmerkintöjen analyysi avaa myös näkökulman Aleksis Kiven kirjoitusprosessiin, siihen minkälaista työstöä ja korjauksia hän teoksiinsa teki ja mitä jätti tekemättä.

[12] ”Runoelmia 3” -vihkossa ”Uneksumista” edeltää ”Lintukoto”.
[13] ”Runoelmia 3” -vihkossa ”Pohjatuulta” edeltää ”Myrsky”.
[14] ”Runoelmia 3” -vihkossa ”Impi ja ryöväriä” edeltää ”Maamme” ja ”Pieni matkamies”.
[15] ”Runoelmia 2” -vihkossa ”Kesäyötä” edeltää ”Kontiolan kaski”.
[16] ”Runoelmia 3” -vihkon viimeinen runo on ”Paimentyttö”.
[17] Ks. esim. Karhu 2012: 12–15; Pulkkinen 2010.
[18] Sisäiset variantit -termin määritelmä ks. Hallamaa & al. 2010.

”Sota”-runon versioista

Kiven runo ”Sota” julkaistiin Kirjallisen Kuukauslehden elokuun numerossa 1866 yhdessä neljän muun runon kanssa. Julkaistussa ”Sota”-runossa on viisi kahdeksansäkeistä säkeistöä. Runosta on säilynyt neljä käsikirjoitusta, joista kaksi on vaillinaista. Vaillinaiset käsikirjoitukset ovat nimetön katkelma (”Se kuolon ja kunnian pelto…”; ”Runoelmia 1”, jatkossa v1), joka alkaa keskeltä säkeistöä ja sisältää sen lisäksi kolme kokonaista säkeistöä runon lopusta, sekä ”Runoelmia 2” -vihkon ”Tappelo”-niminen versio (jatkossa v2), jossa on vain kaksi ensimmäistä säkeistöä ja viisi seitsemästä kolmannen säkeistön säkeestä.[19] (Ks. liite.)

Kokonaiset käsikirjoitusversiot ovat nimiltään ”Tappelo” (”Runoelmia 3”, jatkossa v3) ja ”Taistelo” (”Runoelmia 4”, jatkossa v4), jonka alaotsikoksi sulkuihin on kirjoitettu *(Katselmus)*. Versiossa ”Tappelo” on viisi säkeistöä kuten julkaistussakin runossa, mutta ”Taistelossa” on kuusi säkeistöä. Lisäsäkeistö sijoittuu julkaistun version kolmannen ja neljännen säkeistön väliin. Tämän säkeistön versio sisältyy myös ”Runoelmia 1:n” nimettömään katkelmaan (v1).

Julkaistu runo poikkeaa rakenteeltaan kaikista käsikirjoituksista, sillä siinä säkeistöt koostuvat kahdeksasta säkeestä, kun kaikissa käsikirjoitusversioissa säkeistössä on vain seitsemän säettä. Säevertailu osoittaa, että tuo lisäsäe on tavallaan saatu jakamalla käsikirjoitusten viides säe kahteen osaan. Esimerkiksi julkaistun ”Sota”-runon (jatkossa v5) toisen säkeistön säkeet 5 ja 6 vastaavat varsin pitkälle käsikirjoitusversioiden 2 ja 3 toisen säkeistön viidettä säettä:

Kaavio 2. Version 5 toisen säkeistön säkeet 5–8 ja versioiden 2 ja 3 toisen säkeistön säkeet 5–7.

II:5–8 (v5)	II:5–7 (v2/v3)
Ja torvi soi,	Ja liput liehuu, torvet kiljuu
Ja trumpu pauhaa,	
Ja kumisee kultanen kangas,	Ja kultanen kangas soi
Kosk’ Tuonelan enkeli niittää.	Kun Tuonelan enkeli niittää.

Säkeistöjen tavurakenteiden suhteen versiot 1 ja 4 ovat yhtäläisiä: niiden joka säkeistössä on 53 tavua, jotka jakautuvat säkeisiin järjestelmänä 9-7-9-7-8-4-9. Version 2 säerakenne on puolestaan 9-9-9-7-9-4-9 (56 tavua/säkeistö) ja version 3 9-9-9-7-9-7-9 (59 tavua/säkeistö). Julkaistussa runossa on 62 tavua säkeistössä ja säerakenne 9-9-9-8-4-5-9-9. Runon rytmiikka siis vaihtelee selvästi eri versioiden välillä. Sitä, ovatko nämä rytmiset vaihtelut suurin syy korjausmerkintöihin, en tässä yhteydessä analysoi.

Myös säkeiden asettelu poikkeaa versioiden välillä. Siinäkin tosin versiot 1 ja 4 ovat yhtäläisiä: niissä toinen ja neljäs säe on sisennetty yhden askeleen ja viides ja kuudes säe kaksi askelta, esimerkiksi

[19] ”Runoelmia 2” -vihkon versio loppuu sivun numero 15 alalaitaan ja sitä seuraa sivu, jonka numeroksi on merkitty 23 ja jossa on ”Nuori karhunampuja” -runo alkaen sen neljännen säkeistön keskeltä.

Kaavio 3. Version 4 toinen säkeistö käsikirjoituksen asettelun mukaisesti.

II (v4)[20]
Ja ilmojen ikiset pielet
    Tykkien pauhusta soi;
Ilohuuto ja vaikerrus ehtii
    Pilvien hämärähän,
        Ja pyssyt tulta liekehtii
        Ja kalpa lyö,
Kun Tuonelan enkeli niittää.

Kaikissa muissa versioissa neljä ensimmäistä säettä ovat sisentämättömiä ja viides säe yhden askeleen sisennetty. Versioissa 2 ja 5 myös kuudes säe on sisennetty, mutta versiossa 3 ei. Versioissa 2 ja 3 seitsemäs eli viimeinen säe on sisentämätön. Julkaistussa runossa seitsemäs on myös sisentämätön, mutta sen jälkeen siinä tulee vielä kahdeksas säe, joka on niin ikään sisentämätön. Esimerkiksi viidennet säkeistöt versioissa 2, 3 ja 5 näyttävät seuraavanlaisilta:

Kaavio 4. Versioiden 2, 3 ja 5 viides säkeistö alkuperäisten asettelujen mukaisesti.

V (v2)
Jo nousevat liput ja viirit!
Kaks joukkoa kankahal seisoo
Kuin synkeää pilveä kaksi,
Alkeis on kuoleman työ.
    Yks rynkää päisin jyminällä,
    Jo isketään
Kuin aalto ja karinen ranta.

V (v3)
Jo liehuuvat liput ja viirit!
Kaks joukkoa kankahal seisoo
Kuin synkeää pilveä kaksi,
Ja alkeis on kuolon työ.
    Yks rynkää päisin jyminällä
Ja yhtehen isketään
Kuin aalto ja karinen ranta.

V (v5)
Jo leimuuvat tuliset viirit,
Kaks joukkoa tanterell' seisoo,
Kuin ukkosen pilveä kaksi,
Niin uhaten toinen toistans.
    He ryntää päin
    Ja yhteen iskee,
Kuin aalto ja karinen ranta,
Ja alkavi hirveä leikki.

On epäselvää, mikä on sisennysten merkitys. Onko se kenties lausuntaan vai pelkästään ulkoasuun liittyvä seikka? Yleinen tapa tuntuu olevan, että lyhyet säkeet on sisennetty. Joissain tapauksissa sisennys liittyy säkeen rytmilliseen nousuun, mutta aina näin ei näytä olevan (vrt. Laitinen 2000).

Joka tapauksessa jo näiden rakenteellisten seikkojen myötä nähdään, että ”Sota”-runon versiot jakautuvat kahteen päälinjaan. Toiseen päälinjaan kuuluvat versiot 1 ja 4 ja toiseen versiot 2, 3 ja 5. Toisaalta julkaistu versio poikkeaa muodoltaan myös monessa suhteessa versioista

[20] Esitän runot viimeisen tekstikerrostuman mukaisesti, ellei toisin ole mainittu.

2 ja 3. Tällainen päälinjojen hahmottuminen voi viitata siihen, että Kivi on ensin kirjoittanut kokonaisuutta, johon kuuluvat versiot 1 ja 4, mutta on sitten hylännyt sen. Julkaistuun versioon liittyisivät suoraan siis vain käsikirjoitusversiot 2 ja 3. Vaihtoehtoinen tulkintamalli on se, että versiot 1 ja 4 onkin kirjoitettu julkaistun version jälkeen mahdollista uutta julkaisemista varten.

Kiven korjausmerkinnöistä

Ennen varsinaista muutosanalyysia luon katsauksen siihen, minkätyyppisiä korjauksia ja minkälaisin merkinnöin Kivi on runoihinsa tehnyt. Kaikki esimerkit ovat ”Sota”-runon käsikirjoituksista.

Vaikka Kiven tekstit ovat varsin vaihtelevia eikä hän näytä kovin tarkasti keskittyneen ortografisiin seikkoihin, käsikirjoituksissa on kuitenkin useita pieniä korjauksia, joilla ei oikeastaan ole vaikutusta tekstin merkitykseen. Selvästi kirjoitusprosessiin liittyvä korjaus on esimerkiksi version 3 toisen säkeistön seitsemännessä säkeessä.

~~Ku[e]~~ **Kun** Tuonelan enkeli niittää. (v3, II:7)[21]

Kivi on aloittanut kirjoittaa säettä, mutta todennäköisesti tarkoittamaansa *Kun*-sanan loppuun hän on vahingossa kirjoittanut e:mäisen kirjaimen. Tämän virheellisen sanan hän on yliviivannut ja kirjoittanut sen perään muodon *Kun*. Yliviivatun sanan ja korjausmuodon asemat kertovat yksiselitteisesti, että korjaus on tehty ensimmäistä kertaa kirjoitettaessa (vrt. päinvastainen tapaus ”v3, IV:1”, jossa yliviivattu muoto on säkeen alkuasemassa ja sen korjausmuoto vasemmalla puolella marginaalissa, ks. alla).

Myös joitakin välimerkkimuutoksia Kiven teksteistä löytyy, mutta aina ne eivät liity oikeinkirjoitukseen tai merkityksen muutokseen[22] vaan ovat epäselvempiä. Esimerkiksi ”Sota”-runon versiossa 1 hän on kolmannen säkeistön neljännessä säkeessä muuttanut aiemman puolipisteen ajatusviivaksi.

Taas leimahtaa; **–** (v1, III:4)

Muiksi pieniksi muutoksiksi katson tapaukset, joissa on muutettu vain sanan muotoa merkityksen juurikaan muuttumatta, tai joissa on vaihdettu pieni, lähes merkityksetön sana (esim. konjunktio tai interjektio) toiseksi. Esimerkiksi

[21] Merkitsen käsikirjoitusten transkriptiossa poistetun muodon yliviivauksella, esim. ~~Mut~~. Poistetun muodon korvaukseksi tulkittu muoto merkitään lihavoinnilla, esim. **Ja**. Lisäykseksi tulkittu muoto merkitään kulmasulkeiden sisään, esim. <kaikuuvat>. Sekä korvaus- että lisäysmuoto voi olla sittemmin poistettu, jolloin se merkitään myös yliviivauksella, esim. **~~pyhässä loimos~~**. Rivien väliin merkityt korjaukset esitän ylä- tai alaindeksissä, esim. ^{Pois} tai $_{\text{loimoen}}$. Puuttuvat tai epäselvät muodot merkitään hakasulkeisiin, esim. [H]än.

[22] Käsittelen ”merkityksen muutosta” enemmän kielelliseltä kuin tulkinnalliselta kannalta. Esimerkiksi sanan paikallissijan muuttaminen (*tuol* > *tuos*) ei ole minusta iso merkityksen muutos, vaikka runon tai sen säkeen tulkinnassa jokin suuri merkitys sille voi löytyäkin.

Tuol[s] sauvun peitto yöseen tuo, (v4, III:5)
Ilohuu~~dot~~[to] ja vaikerru~~kset~~[s] (v3, II:4)
Ja ~~Mut~~ voitettu pakenee viimein (v3, IV:1)

Laajemmiksi korjauksiksi luen sanajärjestyksen muutokset, tapaukset, joissa sanan vaihdolla syntyy selvempi merkitys- tai tyyliero, sekä tapaukset, joissa useista pienistä muutoksista muodostuu iso muutoskokonaisuus. Esimerkiksi

sanajärjestyksen muutos (v2, II:1)[23]:
Ja <[kaikuuvat]> vuoret ja laaksot ~~kaikuu~~

varsinainen sanan vaihto (v1, IV:7):
Waan synkeät pilvet ja ~~kuolo~~ ~~Tuoni:~~ **surma**.

usean pienemmän muutoksen muodostama kokonaisuus (v1, V:7):
~~Päin~~ ~~Pois~~ temmataan ~~loimuen~~ ~~loimoen~~ helmoin[24] **(pyhässä loimos.** ~~(issä liekeis)~~ ~~(stä liekeist)~~
loimoen

Muutosanalyysia

Kuten edellä esitin, muodollisin perustein ”Sota”-runon versiot jakautuvat kahteen päälinjaan 1 (v1/v4) ja 2 (v2/v3/v5). Sisällöllisiä eroja on kuitenkin samankin päälinjan versioiden välillä ja ne alkavat heti runon alusta ja jatkuvat käytännössä koko runon ajan. Kaikille versioille yhteisiä, täysin samanlaisia säkeitä on vain muutama. Itse asiassa vain ensimmäisen säkeistön seitsemäs säe (I:7) on kaikissa versioissa täysin sama: *Kuin aalto ja karinen ranta*. Toisen säkeistön seitsemäs säe (II:7) on käytännössä kaikissa sama *Kun Tuonelan enkeli niittää*, vaikka julkaistussa runossa konjunktiona onkin *Kosk’* ’kun’.[25] Samoin kolmannen säkeistön kolmas säe (III:3) on kaikissa *Se kuolon ja kunnian pelto*, mutta säkeen aloittava pronomini vaihtelee *Se* ~ *Tuo* ~ *Tää*. Periaatteessa näitä säkeitä voi siis pitää runon pysyvimpinä kuvina.

Vaikka säkeiden muodollinen samankaltaisuus vaihteleekin runsaasti, runon juoni ja sen kertomat asiat eivät juuri muutu. Siinä suhteessa tärkein ero on versioissa 1 ja 4 oleva neljäs säkeistö, jota ei ole muissa versioissa. Tässä säkeessä nimittäin viitataan ”kotirintamaan” eli ikävään äitiä ja morsianta kohtaan.[26] Tämä säkeistö luo suvantovaiheen, jossa mietitään taistelusta kaukana olevia rakkaita.

Myös viimeisessä (1-linjan kuudennessa, 2-linjan viidennessä) säkeistössä, jossa kuvataan kuolevan/kuolleen tuntoja, on näkökulmaero. 1-linjan versioissa kuoleva katselee maassa maaten korkeuteen ja näkee ikuisen rauhan maan. 2-linjan versioissa katselijana on kuollut, joka katsoo korkeudesta alas taistelukentälle, jossa taistelu vielä jatkuu. Tämä näkökulmaero on runon versioiden toinen suuri ero ”kotirintama” -säkeistön lisäksi.

[23] Tämän korjauksen myötä myös säkeen tavumäärä muuttuu kahdeksasta yhdeksästään.
[24] Alleviivauksella Kivi ”palauttaa” aiemmin yliviivaamansa muodon, ts. peruu aiemman poiston.
[25] Näitä säkeitä ei ole v1:ssä, koska kyseinen versio alkaa vasta kolmannesta säkeistöstä.
[26] Ks. runotranskriptiot liitteessä.

Esimerkkinä varianttivertailusta esitän seuraavaksi analyysia siitä, miten toiseen päälinjaan kuuluvien versioiden 1 ja 4 keskinäistä järjestystä voidaan määritellä. Etsin siis vastausta kysymykseen, kumpi näistä versioista on varhaisempi ja kumpi myöhäisempi?

Korjausmerkintöjen määrä: Katkelmassa v1 on selvästi enemmän korjausmerkintöjä. Siinä missä version 4 ensimmäisessä säkeistössä ei ole yhtään korjausmerkintää ja muissakin säkeistöissä vain pääasiassa yksi korjauskerrostuma, version 1 jokaisessa säkeistössä on runsaasti korjauksia. Huipentumana on viidennen säkeistön viimeinen säe (V:7), josta voi erottaa viisi korjauskerrostumaa. Kaaviossa 4 kohta on purettu kerrostumiksi, joissa kursivoinnein on osoitettu, miten uusi kerrostuma poikkeaa edellisestä.[27]

Kaavio 4. Version 1 viidennen säkeistön viimeisen säkeen tekstikerrostumat.

V:7 (v1):
Kosk' sankarten kunnia kaikuu!
> *Päin temmataan loimuen helmoin*[28]
> *Pois* temmataan *loimoen pyhässä loimos.*
> Pois temmataan loimoen *pyhissä liekeis.*
> Pois temmataan loimoen *pyhistä liekeist.*
> *Päin* temmataan loimoen *helmoin*

Tämä korjailujen määrä viittaa siihen, että versio 1 on vanhempi ja sitä on muokattu, kunnes on tehty puhtaaksikirjoitus (versio 4), jota on sen jälkeen vain hiukan korjailtu.

Korjausten sisältö: Version 4 korjaukset eroavat myös tyypiltään version 1 korjauksista (ks. kaavio 5). Versiossa 4 on muutettu lähinnä yksittäisiä sanoja, eivätkä muutokset vaikuta juurikaan runon tulkintaan.

Kaavio 5. Version 4 muutostyyppejä.

V4 (III: 5–6)	
Tuol sauvun peitto yöseen tuo,	> *Tuos* sauvun peitto yöseen tuo,
Tok' leimahtaa-- > *Tuol* leimahtaa--	> *Tuos* leimahtaa--
V4 (IV:6–7)	
Tääl *hallit*see	> Tääl *vallit*see
Waan pilvet ja Kalmalan *haamut.*	> Waan pilvet ja Kalmalan *aaveet.*
V4 (VI: 3–4)	
Jo vaipuen *taistelon* helteest.	> Jo vaipuen *päivänsä* helteest.
Sammuvat silmänsä mies	> *Sammuvan* silmänsä mies

Sen sijaan versiossa 1 on suurempiakin muutoksia, kuten edellä esitetty viidennen säkeistön seitsemäs säe, johon liittyy myös kuudennen säkeen muutos muodosta *hän houriil*ee 'hän hourailee' muotoon *hän hourien* (V:6–7). Myös kuudennen säkeistön kolmas säe (VI:3) muuttuu useiden pienempien muutosten kautta kokonaan toiseksi (ks. kaavio 6). Mainittakoon, että tuossa muutosprosessissa viimeinen monikon muo-

[27] On huomattava, että vaikka esityksessä eri säkeiden muutokset esitetään kuuluvaksi vaikkapa "toiseen korjauskerrostumaan", ne eivät silti välttämättä ole tehty samalla kerralla. Siksi vain "viimeinen kerrostuma" on lähes yksiselitteisesti konstruoitavissa käsikirjoituksesta, muut ovat enemmän tai vähemmän tulkinnanvaraisia.

[28] Ilmauksen *loimuen helmoin* merkitys 'loimujen helmoihin'. Myös muodon *loimoen* merkitys on 'loimujen'.

don tuova muutos kytkeytyy aiempien säkeiden muutokseen, jossa säkeistön ensimmäiseen säkeeseen tulee muoto *Tok' montahan tanterel viipyy*.

Kaavio 6. Version 1 kuudennen säkeistön kolmannen säkeen korjauskerrostumat.

VI:3 (v1)
[J]a[29] unehen väsynne vaipuu;
> *Mi riutuu jo* unehen *työstään*;
> *[H]än* riutuu jo unehen työstään;
> [H]än riutuu jo *taistelon helteest*
> *ja vaipuvat* taistelon helteest

Jo näiden seikkojen perusteella versiota 1 voidaan pitää versiota 4 edeltävänä. Samaan suuntaan osoittavat muutokset, kun verrataan versioiden ensimmäisiä ja viimeisiä kerrostumia.

Korjauskerrostumien yhteys: Täysin yhtenevät runot ovat yhdeksässä säkeessä, joissa ei kummassakaan runossa ole kerrostumia eikä runojen välillä ole eroja. Yhteensä versioissa 1 ja 4 on 26 (kolmasosa) täysin samanlaista säettä.

Silloin kuin versiossa 1 on useampi kuin yksi kerrostuma, kuudessa säkeessä viimeisin kerrostuma on lähes yhtenevä version 4 ensimmäisen tai ainoan kerrostuman kanssa (ks. kaavio 7).

Kaavio 7. Täysin tai lähes täysin yhteneväiset säkeet v1:n viimeisessä ja v4:n ensimmäisessä kerrostumassa (hakasuluissa version 1 aiempi kerrostuma).

III:3 : Tuo [< Se] kuolon ja kunnian pelto
IV:4 : Katsanto morsiames, [< morsiamen]
V:4 : Kiirehtii vainoen päin [< Rientävi vainojan tiel]
VI:1 : Tok' montahan tanterel/vainiol viipyy [< Mut taistelotanterel tanterel viipyy]
VI:2 : Kuolemaan kihlattuaa [< Kalmalle kaatunut mies]
VI:3 : ja vaipuvat taistelon helteest [[J]a unehen väsynne vaipuu]

Jotta asia ei kuitenkaan olisi aivan suoraviivainen, on myös muutama kohta, jossa version 4 viimeisin kerrostuma onkin version 1 ensimmäisen kerrostuman mukainen, vaikka versiossa 1 on korjauskerrostumia. Esimerkiksi jo aiemmin mainitussa viidennen säkeen seitsemännessä säkeessä (V:7) version 4 viimeisin kerrostuma on lähes yhtenevä version 1 ensimmäisen kerrostuman kanssa, vaikka versiossa 1 on lukuisia myöhempiä kerrostumia (ks. kaavio 8).

Kaavio 8. Versioiden 1 ja 4 viidennen säkeistön seitsemännen säkeen muutokset.

Versio 1	Versio 4
Kosk' sankarten kunnia kaikuu!	
> Päin temmataan loimuen helmoin	
> Pois temmataan loimoen pyhässä loimos.	
> Pois temmataan loimoen pyhissä liekeis.	
> Pois temmataan loimoen pyhistä liekeist.	
> Päin temmataan loimoen helmoin	
	Hän temmataan kunnian loimolt.
	> *Kun sankarten kunnia kaikaa.*

[29] Käsikirjoitusarkin vasen reuna on revennyt eikä tämän sanan alkua ole säilynyt, samoin on käynyt kolmannessa tekstikerrostumassa. (Ks. kuva sivusta http://neba.finlit.fi/kivi/view.php?set=01_runoelmia1&item=45).

Monien muutosten kautta on siis päädytty käytännössä täysin samaan muotoon, joka oli version 1 alkuperäinen säe.[30] Tämä muutos on lisäksi kytköksessä useamman säkeen kattavaan muutokseen (ks. kaavio 9).

Kaavio 9. Versioiden 1 ja 4 viidennen säkeistön säkeiden 6 ja 7 tekstikerrostumat.

V:6–7 (v1):
Hän houriilee / Kosk' sankarten kunnia kaikuu!
> Hän hourien / Päin temmataan loimuen helmoin
> Hän hourien / Pois temmataan loimoen pyhässä loimos.
> Hän hourien / Pois temmataan loimoen pyhissä liekeis.
> Hän hourien / Pois temmataan loimoen pyhistä liekeist.
> Hän hourien / Päin temmataan loimoen helmoin

V:6–7 (v4):
Kuin hourien / Hän temmataan kunnian loimolt.
> Hän temmataan / Kun sankarten kunnia kaikaa.

Version 1 alkuperäinen V:6-säe on *Hän houriile*e, joka on sitten muutettu muotoon *Hän hourien*. Version 4 ensimmäisessä kerrostumassa muotona on *Kuin hourien*, joka voisi hyvinkin olla muokattu versio *Hän hourien* -muodosta. Version 4 myöhemmässä kerrostumassa ”houriminen” poistetaan ja seuraavasta säkeestä siirretään tähän ”tempaaminen” (*Hän temmataan*). Samalla alkuperäinen ”sankarten kunnia” palautetaan ja ”liekkien”/”tulen” toistaminen jää pois (edellä jo säkeessä V:5 puhutaan ”voittoriemun liekeistä”). Tämäkin muutoskokonaisuus osoittaa siis sitä, että versio 1 todennäköisesti edeltää versiota 4.

Päätelmiä

Kaikki edellä esitetyt korjausmerkintöjen analyysit viittaavat siihen, että versio 1 edeltää versiota 4. Korjausmerkintöjen määrän suhteen katkelmassa v1 on selvästi enemmän korjausmerkintöjä, mikä osoittanee version suurempaa korjailua ja siten version 4 valmiimpaa perustasoa eli vähempää korjaustarvetta. Myös korjausten sisältö viittaa siihen, sillä versiossa 4 on korjailtu pääasiassa yksittäisiä sanoja, kun taas versiossa 1 on muutamia laajoja ja monitasoisia muutoksia. Tärkeänä versioiden kronologian tulkintaperusteena on myös pidettävä versioiden ensimmäisten ja viimeisten tekstikerrostumien yhteyksiä. Niiden analyysissa kävi selvästi esille, että version 1 viimeisin kerrostuma vastaa paremmin version 4 ensimmäistä kerrostumaa kuin toisinpäin.

Samantapaisella geneettis-kriittisellä analyysilla voi jatkaa muidenkin versioiden vertailua. Tärkeimpänä tarkastelun kohteena voi pitää selvitystä, joka osoittaisi jo tässä analyysissa esille tulleiden linjojen kronologian, mikä voisi myös antaa vinkkejä siitä, onko jompikumpi linja tai joku versioista kirjoitettu julkaistun version jälkeen.

Korjausmerkinnöistä käy ilmi, että Aleksis Kivi on tehnyt käsikirjoituksiinsa eritasoisia muutoksia, joten hänen korjauslukunsa ovat

[30] Tällaista kirjoitusprosessin tapausta, jossa palataan aiempaan muotoon, on kutsuttu ”kirjoituksen kiertotieksi” (ks. Karhu 2012: 88, 210; vrt. Grésillon 1994: 10–11).

olleet selvästi kokonaisvaltaisia aina välimerkeistä ja sanan taivutusmuodoista lähtien ja päätyen laajoihin useita säkeitä sisältäviin muutoksiin. Muutosprosessin monipuolisuutta osoittaa myös se, että samaan tekstikohtaan voi olla tehty useita muutoksia, mutta lopulta on voitu päätyä takaisin vanhempaan muotoon. Näiden kaikkien tapausten perusteella voidaan sanoa, että Kivi syventyi painokkaasti teostensa tekemiseen ja uudelleenkirjoittamiseen. Sen sijaan Kiven korjauslukuihinsa käyttämää aikaa näiden perusteella ei voi tietää, sillä useatkin korjausmerkinnät voi tehdä kirjoitusprosessissa varsin nopeasti.

LÄHTEET

Käsikirjoitukset

Kiven teosten kaikki säilyneet käsikirjoitukset, mukaan lukien kirjeet, ovat luettavissa kuvina verkkosivulla *Tiet lähteisiin – Aleksis Kivi SKS:ssa.* (URL: http://neba.finlit.fi/kivi/). Artikkelin aineistona olevat runotranskriptiot on tehty näiden kuvien perusteella. Myös kaikki Aleksis Kiven julkaistujen teosten ensipainokset ovat luettavissa samassa verkkopalvelussa.

Kivi, Aleksis *"Margareta"*. Nimetön käsikirjoitus. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=6_margareta

Kivi, Aleksis *Olviretki Schleusingenissä. Näytelmällinen osotelma 4:ssä osassa.* Käsikirjoitus. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=7_olviretki_schleusingenissa

Kivi, Aleksis *Runoelmia 1*. Käsikirjoitusvihko. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=01_runoelmia1

Kivi, Aleksis *Runoelmia 2*. Käsikirjoitusvihko. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=02_runoelmia2

Kivi, Aleksis *Runoelmia 3*. Käsikirjoitusvihko. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=03_runoelmia3

Kivi, Aleksis *Runoelmia 4*. Käsikirjoitusvihko. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=04_runoelmia4

Kivi, Aleksis *Runoelmia 5*. Käsikirjoitusvihko. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=05_runoelmia5

Kivi, Aleksis *Selman juonet. Ensimmäinen Näytös*. Käsikirjoitus. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=9_selman_juonet_ensimmainen_naytos

Kivi, Aleksis *Selman juonet. Näytelmä 2:ssä näytöksessä*. Käsikirjoitus. Saatavissa: URL: http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=8_selman_juonet&item=1

Muut lähteet

Ahlman, Ferdinand 1865: *Svenskt-Finskt Lexikon – Ruotsalais-Suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 38. Helsingfors: J. C. Frenckell & Son. Saatavissa: URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/ahlman_sanastot/lexik1865_rdf.xml

Ahlqvist, August 1872: ”Aristoteleen Runousoppi. Kreikan kielestä kääntänyt ja selittäväisillä muistutuksilla sekä tiedesanain luetteloilla varustanut T:ri J. V. Calamnius.” Teoksessa *Kieletär* 2. vihko s. 47–51. Saatavissa: URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/ahlqvist/kieletar2_1872_rdf.xml

Calamnius, J. W. 1871: ”Tiedesanain luettelo.” – *Aristoteleen runousoppi* s. 96–101. Kääntänyt J. W. Calamnius. Saatavissa: URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/sanaluettelot/calamnius_aristoteleen_runousoppi1871_rdf.xml

Europaeus, D. E. D. 1853: *Svenskt-Finskt Handlexikon – Ruotsalais-Suomalainen Sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 16. Helsingfors: SKS. Saatavissa: URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/europaeus_sanastot/sanakirja1853_rdf.xml

Hallamaa, Olli, Tuomas Heikkilä, Hanna Karhu, Sakari Katajamäki, Ossi Kokko ja Veijo Pulkkinen 2010: *Tekstuaalitieteiden sanasto.* Helsinki: SKS. Saatavissa: URL: http://tekstuaalitieteidensanasto.finlit.fi:8080/

Helenius, Carl 1838: *Suomalainen ja ruozalainen sanakirja*. Turku: C. L. Hjelt. Saatavissa: URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/helenius/helenius_rdf.xml

Karhu, Hanna 2010: *Geneettinen kritiikki – uusia näkökulmia teoksen synnyn tutkimukseen*. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain, 3/2010, 68–74.

Karhu, Hanna 2012: *Säkeiden synty. Geneettinen tutkimus Otto Mannisen runokäsikirjoituksista*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Kivi, Aleksis 1866: *Kanerwala. Runoelmia.* Helsinki: Aleksis Kivi.

Kivi, Aleksis 1871: *Margareta. Näytelmä 1:ssä näytöksessä.* Helsinki: Oskar af Heurlin.

Kivi, Aleksis 2012: *Kirjeet: kriittinen editio.* Toim. Juhani Niemi Sakari Katajamäki, Ossi Kokko, Petri Lauerma ja Jyrki Nummi. SKS:n toimituksia 1836, Tiede. Helsinki: SKS.

Lehtonen, J. V. 1928: *Runon kartanossa. Johdatusta Aleksis Kiven runouteen.* Helsinki: Otava.

Lönnrot, Elias 1847: *Ruotsin, suomen ja saksan tulkki.* Helsinki: Simeliuksen perilliset ja Edlund. Saatavissa: URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/lonnrot/lonnrot_coll_rdf.xml

Makkonen, Anna 1982: *Marko Tapion Aapo Heiskasen viikatetanssi -romaanin syntyprosessista.* Yleisen kirjallisuustieteen lisensiaatintyö. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Paavolainen, Pentti 2014: *Nuori Bergbom. Kaarlo Bergbomin elämä ja työ I. 1843–1872.* Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 43. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu.

Paavolainen, Pentti, Sakari Katajamäki, Ossi Kokko, Petri Lauerma, Juhani Niemi ja Jyrki Nummi 2015: *Aleksis Kivi. Kihlaus, Leo ja Liina, Selman juonet. Kriittinen editio*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1416, Tiede. Helsinki: SKS.

Pulkkinen, Veijo 2010: *Aaro Hellaakosken* Me kaksi *-runoelman tekstuaalinen variaatio ja sen tulkinta.* Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain, 3/2010, s. 6–31.

Suonio [Julius Krohn] 1867: ”Kanervala. Runoelmia, tehnyt A. Kivi.” *Kirjallinen Kuukauslehti* 1/1867, s. 19–21.

Tarkiainen, V. 1950: *Aleksis Kivi. Elämä ja teokset*. Porvoo: WSOY.

Viljanen, Lauri 1953: *Aleksis Kiven runomaailma*. Porvoo: WSOY.

LIITE

”Sota”-runon versiot

Merkintätavoista

Käsikirjoituksen poisto on merkitty transkriptiossa yliviivauksella, esim. ~~Mut~~, riippumatta siitä, mitä merkintätapaa kirjailija on käyttänyt. Poistetun muodon korvaukseksi tulkittu muoto on lihavoitu, esim. **Ja**. Lisäykseksi tulkittu muoto on merkitty kulmasulkeiden sisään, esim. <kaikuuvat>. Sekä korvaus- että lisäysmuoto voi olla sittemmin poistettu, jolloin se merkitään myös yliviivauksella, esim. ~~**pyhässä loimos**~~. Rivien väliin tehdyt korjaukset esitetään ylä- tai alaindeksissä, esim. ^{s}. Puuttuvat tai epäselvät muodot ovat hakasulkeissa, esim. [H]än. Lyijykynällä tehdyt korjaukset on sijoitettu kauttaviivojen sisään, esim. /**tanner**/.

Versio 1 (3 kokonaista säkeistöä ja yksi vaillinainen)
Kokoelmassa ”Runoelmia 1”
(http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=01_runoelmia1&item=45)

[säkeistö alkaa keskeltä]
~~Se~~ [Tu]o kuolon ja kunnian pelto;**;**
Päivässä vaih~~tellen ain,~~ ~~ettelee:~~
Taas sauvupilvet yöseen ~~tuo,~~ **luo;**
Taas leimahtaa; **–**
Werivainio ruskottaa yössä!

On kaukana hymyvä henki
Lemmen ja laupeuden;
Ain kaukana katsanto äitis,
Katsantos morsiamen ^{s},
Se aamutähtes lempeä~~a~~!
Tääl vallitsee
Waan synkeät pilvet ja ~~kuolo~~ ~~Tuoni:~~ **surma.**

Tok’ viimein kuin huokaava laine
Pakenee voitettu mies

Ja voittaja siivillä myrskyn
~~Rientävi~~ vainojan^en^ ~~tiel~~ ^päin^ **Kiirehtii vainoen päin**
~~Ja riemun hurjas virrassa~~
~~Hän houriilee,~~
~~Kosk' sankarten kunnia kaikuu!~~
Ja iloriemun hurjas (liekis) (~~tules~~)
Hän hourien
~~Päin~~ ^Pois^ temmataan ~~loimuen~~ ^loimoen^ ~~helmoin~~ **(~~pyhässä loimos.~~** ^(issä liekeis)^ ^(stä liekeist)^
^loimoen^

Toik' montahan tanterel viipyy
[~~K~~] Kuoleman kihlattuaa
Mut ~~taistelo~~ verisel tanterel tanterel viipyy
~~Kalmalle kaatunut~~ ^uolemaanlaan kihlattu^ mies;
~~[J]a unehen väsynne vaipuu;~~ ^[H]än Mi riutuu jo unehen työstään;^
~~Hän riu riutuuvat~~ ^Ja vaipuvat jo taistelon helteest^
Sammuvan silmänsä viel
~~Hän~~ ^He^ kerran korkuute~~hen~~**en** luo:
Ja rauhan maa
Ijankaikkinen kangastaa vastaan

Versio 2 (2 kokonaista säkeistöä ja yksi vaillinainen)
Kokoelmassa "Runoelmia 2"
(http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=02_runoelmia2&item=6)

Tappelo.

Jo nousevat liput ja viirit!
Kaks joukkoa kankahal seisoo
Kuin synkeää pilveä kaksi,
~~Ja~~ alkeis on kuol~~on~~^/eman/^ työ.
Yks rynkää päisin jyminällä,
~~Ja~~ /**Jo/** ~~Ja yhteen~~ /**yhtehen**/[31] isketään
Kuin aalto ja karinen ranta.

Ja ^kaikuuvat^ vuoret ja laaksot ~~kaikuu~~
Kiväärein ja tykkien paukkeest;
Jo hirveäs häiriös kuuluu
Ilohuuto ja vaikerrus,
Ja liput liehuu, torvet kiljuu
Ja ~~kultanen kangas~~ ^/tanner/^ soi
Kun Tuonelan enkeli niittää.

Kuin myrsky, kuin ukkosen ~~ilma,~~ ^kierros,^
Niin temmeltää, ryskää ja pauhaa
Tää kuolon ja kunnian pelto;
Ja varjova sauvu tuo
Yön ~~himmeen~~ ^synkän^ tappotanterelle, ^/verivainiolle/^[32]
[säkeistö loppuu kesken]

[31] Lisäys *yhtehen* on tehty mustekynällä, poisto lyijykynällä.
[32] Lisäys *verivainiolle* on kirjoitettu *tappotanterelle*-sanan alle, mutta tätä ei ole poistomerkitty.

Versio 3 (5 säkeistöä)
Kokoelmassa ”Runoelmia 3”
(http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=03_runoelmia3&item=9)

Tappelo.

Jo ~~nouseevat~~ liehuuvat liput ja viirit!
Kaks joukkoa ~~tanterel seisoo~~ **kankahal seisoo**
Kuin synkeää pilveä kaksi,
Ja alkeis on kuolon ~~leikki.~~ **työ.**
Yks rynkää päisin jyminällä
Ja yhtehen isketään
Kuin aalto ja karinen ranta.

Ja vuoret ja laaksot raikuu
Kiväärein ja tykkien paukkeest,
Jo hirveäs häiriös kuuluu
Ilohuu~~dot~~to ja vaikerru~~kset~~s
Ja liput liehuu, torvet kiljuu
Ja kultanen kangas soi,
~~Kue~~ **Kun** Tuonelan enkeli niittää.

Kuin myrskyn ja ukkosen pauhu
Niin temmeltää, telmää ja ryskää
Tää kuolon ja kunnian pelto,
Ja varjova sauvu tuo
Yön tumman tappotanterelle,
Mut salavat loistaa yös
Ja taistelo leimuu ja riehuu.

Ja ~~Mut~~ voitettu pakenee viimein
Kuin murrettu, huokava laine,
Hänt vainoen voittaja seuraa
Kuin kiitävä tuulispää,
Ja riemuitsee, ja voiton virtaan
Hän kuohuna temmataan,
Kun sankarten kunnia kaikuu.

Mut kaatuneen sankarin haamu
Käy hymyten korkuuden linnas
Ja katselee ikuises rauhas
Nyt tannerta allansa:
Siel liput liehuu, torvet kiljuu
Ja kultanen kangas soi,
Kun Tuonelan enkeli niittää

Versio 4 (6 säkeistöä)
Kokoelmassa ”Runoelmia 4”
(http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=kivendigiaineisto&set=04_runoelmia4&item=7)

Taistelo.
(Katselmus)

Tuol ukkosen ~~uhkaavaa ukkosta~~ pilveä kaksi
Tanterel aavalla näät:
Kaks joukkoa kuoleman leikkiin
Lippuen liehunas käy —
Jo rynkävät he ~~ryminällä~~ jyminällä
Ja iskevät
Kuin aalto ja karinen ranta.

Ja ilmojen ikiset pielet
Tykkien pauhusta soi;
Ilohuuto ja vaikerrus ehtii
Pilvien hämärähäan,
Ja pyssyt tulta liekehtii
Ja kalpa lyö,
Kun Tuonelan enkeli niittää.

Kuin vihanen vuorien koski,
Kaatuu ja nousevi hän,
Tuo kuolon ja kunnian pelto
Waihdellen päiväs ja yös:
Tuols sauvun peitto yöseen tuo,
Tuols ~~Tok’~~ leimahtaa —
Werivainio ruskottaa yössä!
On kaukana hymyvä henki
Lemmen ja laupeuden;
On kaukana katsanto äitis,
Katsanto morsiames,
Se aamutähtes lempeä! —
Tääl ~~hv~~allitsee
Waan pilvet ja ~~Kalv~~ **Kalmalan** ~~haamut.~~ aaveet.

Mut viimein kuin huokaava laine
Pakenee voitettu mies
Ja voittaja siivillä myrskyn
Kiirehtii vainoen päin
Ja voittoriemun ~~taivaan tules,~~ pyhään liekkiin
~~Kuin hourien,~~ **Hän temmataan,**
~~Hän temmataan kunnian loimolt.~~ **Kun sankarten kunnia kaikaa.**

Tok’ montahan vainiol viipyy
Kuoleman kihlattuaa,
Jo vaipuen ~~taistelon~~ päivänsä helteest.
Sammuvatn silmänsä mies
Wiel kerran korkeuteen luo —
Ja rauhan maa
Ijankaikkinen kangastaa vastaan!

Versio 5 (5 säkeistöä)
Julkaistu *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* 1866
(http://neba.finlit.fi/kivi/index.php?pagename=teokset-listset&set=3009&item=5)

Sota.

Jo leimuuvat tuliset viirit,
Kaks joukkoa tanterell' seisoo,
Kuin ukkosen pilveä kaksi,
Niin uhaten toinen toistans.
He ryntää päin
Ja yhteen iskee,
Kuin aalto ja karinen ranta,
Ja alkavi hirveä leikki.

Käy ympäri ankara kaiku
Kiväärein ja tykkien jyskeest';
He, oksentain tulta ja savuu,
Nyt antavat kuoloo kylmää,
Ja torvi soi,
Ja trumpu pauhaa,Ja kumisee kultanen kangas,
Kosk' Tuonelan enkeli niittää.

Kuin tuhanten koskien melske,
Niin temmeltää, teiskaa ja ryskää
Se kuolon ja kunnian pelto,
Ja pilvenä savu kiirii.
Ja pilvien yöss'
Käy sankarlauma
Kuin peikkoen synkeä parvi,
Ja vilkkaasti välkkyvät miekat.

Ja voitettu pakenee viimein,
Kuin murrettu, huokaava laine,
Hänt' vainoen voittaja seuraa,
Kuin riehuva myrskyn kierros,
Ja riemuitsee
Ja houraileepi,
Kosk kunnia päällensä loistaa,
Kuin kirkkaus taivasten taivaast'.

Mut kaatuneen sankarin sielu
On astunut korkuuden linnaan,
Ja, hymyen autuaass' rauhass',
Hän katselee tannert' allans:
Siell' torvi soi,
Ja trumpu pauhaa,
Ja kumisee kultanen kangas,
Kosk' Tuonelan enkeli niittää.